

KOLONTÁRI ATTILA

SZTÁLIN – A HATALOM BŰVÖLETÉBEN

...nem a gyász, hanem a megkönnyebbülés jeleit lehetett látni, „olyan érzés volt, mint-ha ott fent az elnökség tagjai megszabadultak volna valamitől, ami eddig nyomasztotta, gúzsba kötötte őket”.

46

■ Ha a politikában a siker fokmérőjének – mindenfajta morális szemponttól eltekintve – a hatalom megszerzését és megtartását tekintjük, akkor Sztálin a 20. század egyik legsikeresebb politikusa volt. Véreskezű tömeggyilkos, cinikus politikai bűnöző, kisztílű intrikus paranoid vonásokkal, ravasz ázsiai despota, birodalom-építő, modernizátor, kiemelkedő államférfi – a vele kapcsolatos minősítések széles skálán mozognak. Tartják a világforradalom apostolának, aki – Molotov szavaival – azon dolgozott, hogy siettesse „az imperializmus halálát és a kommunizmus győzelmét”.¹ Mások a forradalom sír-ásóját, a szovjet thermidori fordulat végrehajtóját látják benne,² aki kiirtotta a régi lenini gárdát, és több kommunistát küldött a halálba, mint az összes jobboldali diktatúra együttvéve. Oroszországban napjainkban is szép számmal akadnak apologétái.

Joszif Dzsugasvilit, a gori csizmadia fiát sem származása, szociális háttere, sem képzettsége és intellektuális felkészültsége, de még korai forradalmi tevékenysége sem predesztinálta arra, hogy egy szuperhatalom megteremtője és irányítója, a 20. század egyik leghírhedtebb történelmi figurája legyen. A közeg, ahol elsődleges szocializációja zajlott, a Kaukázus térsége vallási, etnikai, kulturális értelemben sokszínű régió volt, ahol kiemelt szerep jutott a vérségi kötelékeknek, elevenen éltek a vérbosszú generációkon átívelő, a családtagokra is kiterjedő hagyományai. Ugyancsak innen hozta magával,

hogy képes volt színlelni, visszafojtani érzelmeit, megteveszteni környezetét, tárgyalópartnereit, illetve ki tudta várni a megfelelő pillanatot (akár éveket is), hogy ellenfeleire lesújtson. Utóbb Sztálin ezeket transzformálta a politikai ellenfelekkel való leszámolás gyakorlatába.

A be nem fejezett pravoszláv szeminárium szintén nagy hatással volt későbbi szónoki-politikai eszköztárára, dogmatikus gondolkodására. Beszédei, felszólalásai az itt elsajátított didaktikai, retorikai módszereken alapultak, a katekizmus kérdés-felelet szerkezetére épültek. Ezek első hallásra, olvasásra meglehetősen primitívek voltak, ugyanakkor önkényesen kiválasztott történelmi analógiák, párhuzamok, célzások egész sorát tartalmazták, fontos üzenetet hordoztak, szavainak megfelelő dekódolása a szó szoros értelmében élet-halál kérdése volt a környezetében lévők, a párt- és állami apparátus tagjai számára.

Szocializációjának második közegét a forradalmi mozgalom jelentette. Már diákkorában ismerkedni kezdett a marxista irodalommal, marxista diákkörök tagja volt. 1898-ban belépett az első grúz szociáldemokrata szervezetbe, a Meszame-dasziba (jelentése: Harmadik Csoport). Hamar ismertté vált a rendőrség számára, így illegalitásba kellett vonulnia.³ Első tudatos illegális névválasztása szintén sokat elárul habitusáról. Alekszandr Kazbegi grúz író *Apagvilkos* című művének főhőse, Koba egy hallgatag, bátor útonálló, afféle népi hős, aki harcol az orosz megszállók ellen, megsarcolja a gazdagokat, kegyetlenül leszámol az árulókkal, a betyárbecsület megsértőivel.⁴ Hasonlóképpen képzelte el magát a forradalmi mozgalomban a fiatal Szoszo Dzsugasvili-Koba is.

Ezekben az években kétségtelenül azon a vékony határmezsgyén mozgott, ami az illegális mozgalmi szférát és a köztörvényes bűnözést elválasztja egymástól. Expropriációk, fegyveres rablások előkészítésében működött közre, ezek közül a leghíresebb az 1907-es tifliszi akció volt, amely 250 ezer rubellel gyarapította a pártkasszát (dacára annak, hogy az ilyen jellegű akciókat elvileg párhataározat tiltotta).⁵

Már itt megmutatkozott egy későbbi jellemző vonása: a szociáldemokrata alapszervezetben saját csoportot hozott létre hozzá hű emberekből, intrikák, inszinuációk segítségével igyekezett ellehetetleníteni ellenfeleit. Miközben egymásra uszította őket, ő maga képes volt végig a háttérben maradni. „A batumi szervezet vezetője Dzsugasvili, akinek despotizmusa sokakat felháborít, és a szervezetben szakadás támad” – írták róla egy rendőrségi jelentésben.⁶

Amikor 1903-ban az Oroszországi Szociáldemokrata Párt két frakcióra szakadt, Sztálin a bolsevikokhoz csatlakozott (míg a kaukázusi régió forradalmi mozgalmában a mensevik irányzat volt többségben). Ellentétben az európai emigrációban éveket eltöltő, nyelveket beszélő bolsevik vezérekkel, Sztálin egyéniségére, gondolatvilágára rövid külföldi tartózkodásai nem voltak különösebb hatással. Európa végig idegen volt számára, értékrendje, mentalitása egész életében kaukázusi (ha úgy tetszik, ázsiai) maradt az időközben felszedett nagy-orosz nacionalizmussal fűszerezve. 1912-ben a prágai pártkonferencián Sztálint távollétében kooptálták a bolsevik frakció központi bizottságába, ezzel a párt legfontosabb vezető testületének tagja lett.⁷ Az első világháború éveit más bolsevik vezérekhez, Lev Kamenyevhez és Jakov Szverdlovhoz hasonlóan Turuhanszkban és környékén, a Jenyiszej felső folyásánál, az északi sarkkörtől nem messze száműzetésben vészelte át. Társai kellemetlen, mogorva fráternek tartották, aki kivonta magát a száműzöttek közösségi életéből.⁸

Sztálin 1917 márciusában tért vissza a száműzetésből Pétervárra, és szerkesztette Kamenyevvel és Matvej Muranovval együtt a párt fő orgánumát, a *Pravdát*. Ekkor már a pártvezetés oszlopos tagja volt, bár érdekes módon éppen az októberi bolsevik hatalomátvétel napjaiban nem lehet tudni, pontosan mit csinált. Ezt a hiátust a diktátor életrajzában majd szorgos udvari „történészeknek”, „visszaemlékezőknek” és a vizualitás terén a propaganda szolgálatába szegődött művészeknek kell kitöltenie.

A hatalomátvételt követően a kormány szerepét betöltő Népbiztosok Tanácsában Sztálin nemzetiségi népbiztos lett, tagja volt a Központi Bizottságnak, és bekerült az 1919-ben létrehozott, eredetileg technikai jellegűnek szánt testületekbe, a káderkérdésekkel foglalkozó Szervezőirodába és a Politikai Irodába. Utóbbi az 1920-as években a legfontosabb döntéshozó grémium és a hatalmi harcok kulcsfontosságú terepe lesz. A PI ülésein határoztak minden fontos kérdésben, legyen szó belpolitikáról, a szovjet állam külkapcsolatairól, a fegyveres erőkről, gazdaságpolitikáról, a nemzetközi munkásmozgalom kérdéseiről, de intézményi, személyi ügyekben is itt mondták ki a döntő szót.

A testület szerepe, összetétele, működési mechanizmusa a hatalmi harcok függvényében a későbbiek során többször változott, a folyamat végeredménye pedig Sztálin egyszemélyi diktatúrájának kiépülése volt. A kezdeti időszakban a PI tagjai között egyfajta kényes erőegyensúly állt fenn, ahol a mérleg nyelvének szerepét Lenin próbálta betölteni – amíg egészségi állapota megengedte. Ugyanakkor azonban a vezető rétegen belül a stratégiai kérdésekre adott eltérő válaszokon túlmenően sokszor a személyes ellenszenv is komoly törésvonalat jelentett. Ennek legekleatásabb példája éppen a Sztálin és Trockij között a polgárháború éveiben kialakult áthidalhatatlan ellentét. A háttérben a katonai ellenzék (Kliment Vorosilov és társai) tevékenysége húzódott meg, akik bírálták Trockij hadseregszervezési elveit és a volt cári tisztek tömeges kinevezését parancsnoki posztokra. Ők továbbra is a partizánmódszerek alkalmazása, a parancsnokok választhatósága és a parancsok megvitatása mellett érveltek. Maga Sztálin a nyilvános vitákban nem exponálta magát túlságosan, Leninhez küldött táviratai azonban nem hagynak kétséget álláspontja felől: „Kérem, amíg nem késő, fékezzék meg Trockijt, és tegyék őt a helyére”, mivel „az egész front ügyét a burzsoáziából kikerülő, teljességgel megbízhatatlan, úgynevezett katonai szakértők kezébe” adta. Trockij eközben határozottan követelte Sztálin visszahívását a déli front haditanácsából: „Sztálin gyámkodását a caricini irányvonal felett a lehető legveszélyesebb fekélynek tartom, mely rosszabb a katonai szakemberek minden árulásánál.” Ezekben a konfliktusokban Lenin többnyire Trockijt támogatta, de Sztálinnal sem akarta kenyértörésre vinni a dolgot, így többször megpróbálta valamiféle kompromisszumra bírni az érintetteket. A pártvezetés két prominens személyisége azonban már ekkor végérvényesen és kibékíthetetlenül szembekeült egymással.⁹

Leninnek ez az egyensúlyozó taktikája káderpolitikájában is éreztette hatását. A bolsevik vezér tekintélye a párt élén megkérdőjelezhetetlen volt, a második helyért azonban többen is versenyeztek egymással. Trockij nem csinált titkot belőle, hogy Lenin után saját magát tekinti a sorban következőnek. Az úgynevezett „szakszervezeti vitában” elfoglalt álláspontja, a munka militarizálásával kapcsolatos elképzelései egyértelművé tették, hogy a polgárháborúban szerzett hatalmát és befolyását szeretné átmenteni a háború utáni időkre is.¹⁰ Az ötletért Lenin sem lelkesedett, ellensúlyt kereső politikájának egyik legfontosabb következmé-

nye a KB Titkárságának átszervezése, a főtitkári poszt létrehozása és Sztálin főtitkárrá választása lett 1922 áprilisában. Akkor még kevesen sejtették, hogy ezzel Sztálin döntő lépést tett a hatalom megszerzése felé. Sztálin főtitkárrá tételével Lenin nyilvánvalóan nem utódot, hanem megbízható és irányítható adminisztrátort keresett maga mellé, akit ellenőrzése alatt tarthatott. Minden bizonnyal nagyra értékelte kitartását, a bürokratikus aprómunkában való jártasságát, valamint azt, hogy Sztálin soha nem nyitott frontot vele szemben elméleti, politikai kérdésekben. A KB plénumán a javaslatot betérjesztő Kamenyev is a vele akkor még jó viszonyban lévő Sztálinban fontos szövetségest látott a KB apparátusában.¹¹

Sztálin főtitkárrá választása után néhány héttel, 1922 májusában érték Lenin az első súlyos rohamok, megkezdődött időleges javulásokkal kísért hosszú agóniája, és ezzel egy időben kezdetét vette az utódlási harc is. Ennek során Sztálin lépésről lépésre erősítette hadállásait. Nem elsőként ismerte fel, de valamennyi riválisánál sikeresebben ültette át a gyakorlatba azt az alapigazságot, hogy akié az apparátus, azé a hatalom. 1922–1923 folyamán több fontos pozícióba is saját embereit ültette, a pártszerveket sikerült teljes mértékben alárendelnie a KB technikai testületeinek, mindenekelőtt a Titkárságnak.¹²

Az apparátus feletti uralom megszerzésével párhuzamosan Sztálin komoly lépéseket tett Lenin elszigetelése érdekében is. A KB megbízásából ő vezette a Lenin egészségéért és az előírt orvosi kezelés betartásáért felelős bizottságot. A Lenin számára engedélyezett 5-10 perces napi diktálás (ami nem ölthette levelezés formáját), környezetének eltiltása attól, hogy vele bármilyen politikai információt közöljenek, nemcsak egészségének védelmét szolgálták, de egyúttal izolálták is a beteget a külvilágtól.¹³

A Sztálin túlzott hatalmát érzékelő Lenin erejéből már csak arra futotta, hogy ezúttal Trockij felé kezdett közeledni, felkínálva neki a Népbiztosok Tanácsának első elnöki posztját, amit azonban utóbbi visszautasított.¹⁴ Világosabb pillanatokban Lenin elkezdte diktálni titkárnőinek, Marija Vologyiscsevának és Ligyija Fotyijevának a *Levél a kongresszushoz* címet viselő dokumentumot, melyet a hozzá fűzött kiegészítésekkel politikai végrendeletének szoktak tartani. Ebben Sztálinról a következőket írta: „Sztálin elvtárs főtitkárként mérhetetlen hatalmat összpontosított a kezében, és nem vagyok biztos benne, hogy mindig kellő körültekintéssel fog tudni élni ezzel a hatalommal.” Majd a levélhez fűzött január 4-i kiegészítésben: „Sztálin túlságosan durva, és ez a hiányosság, ami teljességgel elviselhető köztünk, kommunisták között, megengedhetetlenné válik a főtitkári tisztségben. Ezért azt javaslom az elvtársaknak, fontolják meg Sztálin leváltásának lehetőségét, és helyére más személy kinevezését, aki csak egy dologban különbözik Sztálintól, türelmesebb, lojálisabb, udvariasabb, figyelmesebb az elvtársakkal, kevésbé szeszélyes stb.”¹⁵ Lenin titkárnőitől Sztálin előre értesült a készülő levél tartalmáról, így felkészülhetett a veszély elhárítására.

Az idők gyors változását jelezte, hogy ha úgy adódott, Sztálin már a konfliktusokat is nyíltan felvállalta az egyre rosszabb állapotban lévő Leninnel. Ennek egyik legszemléletesebb példája a főtitkár és Nagyvezsda Krupszkaja konfliktusa. Sztálin állítólag durván legorombította Lenin feleségét, amiért az a tilalmat megszegve továbbra is tájékoztatta férjét a politikai élet fejleményeiről. Krupszkaja erre Kamenyevhez és Zinovjevhez fordult védelemért. Az ügy hetekkel később jutott Lenin tudomására, aki levélben követelte Sztálintól, hogy vonja vissza szavait, és kérjen bocsánatot Krupszkajától. Sztálin válasza jól mutatja, 1923

márciusára Lenin tekintélye, politikai súlya már a nullával volt egyenértékű a főtitkár számára. Levelében nyoma sincs a kötelező udvariassági formáknak, a megszólítás egyszerűen „Lenin et.!” „Ha Ön úgy gondolja, hogy kapcsolatunk megőrzése érdekében vissza kell vonnom szavaimat, kész vagyok ezt megtenni, bár fogalmam sincs, hogy mi ez az egész, hol követtem el hibát, és tulajdonképpen mit is akarnak tőlem. I. Sztálin”.¹⁶

Lenin 1924. január 21-én bekövetkezett halála új szakasz kezdetét jelentette a bolsevik vezetésen belül dúló hatalmi harcokban. A fő frontvonalak Trockij és a Zinovjev–Kamenyev–Sztálin-trojka között húzódtak. A trojkából mindenekelőtt Zinovjev volt az, aki Lenin potenciális utódjának tekintette magát. Ekkor még sem ő, sem Kamenyev nem tartották a kevésbé iskolázott, ideológiailag kevésbé képzett, a forradalmakban nélkülözhetetlen néprtribuni adottságokkal egyáltalán nem rendelkező Sztálint egyenrangú vetélytársnak. Paradox módon ez a helyzet Sztálinnak kedvezett.

Ráadásul, mivel ekkor még a legszűkebb pártvezetés több tagja, köztük Alekszej Rikov és Nyikolaj Buharin is a triumvirátusnak szekundált, így Trockij gyakorlatilag egyszemélyes kisebbségbe került a Politikai Irodán belül. A hatalmi harc része volt az az elméleti vita is, amely a „permanens forradalom” vagy „szocializmus egy országban” kérdéskörében bontakozott ki Trockij és Sztálin között. Trockij szerint, ha az orosz forradalom magára marad, nem követik a fejlettebb országok szocialista forradalmait, akkor menthetetlenül eltorzul. Sztálin amellet érvelt (érvrendszere nem egyik pillanatról a másikra alakult ki), hogy a szocializmus egy országban is felépíthető. Ez utóbbi álláspont lényegesen érthetőbb és könnyebben fogyasztható is volt a párttagság tömegei számára, mint Trockij elvont, teoretikus fejtegetése arról, hogy az orosz forradalom sorsa végső soron a további európai eseményektől függ.

Trockij minden téren vereséget szenvedett anélkül, hogy a legcsekélyebb esélye lett volna a győzelemre. A lenini örökségért folytatott küzdelem már akkor eldőlt, amikor a kaukázusi gyógykezelésen tartózkodó Trockij lekéste az elhunyt vezér temetését, miközben Moszkvában Sztálin irányításával megkezdődött a valláspótlékként szolgáló Lenin-kultusz kiépítése (a holttest bebalzsamozása és elhelyezése a mauzóleumban, amelyet dolgozók millióinak zárandokhelyéül szántak). 1924. január 26-án a Szovjetek II. Össz-szövetségi Kongresszusán elmondott, a szakirodalomban csak „lenini esküként” emlegetett beszédével pedig Sztálin az új kultusz főpapjává avanszálta magát. A beszéd a szóhasználat és a felépítés terén is leginkább egy templomi prédikációhoz hasonlít a „választott nép” érzésének súlykolásával: „Mi, kommunisták különös vágású emberek vagyunk. Nem közönséges anyagból vagyunk gyúrva. [...] Nincs nagyobb tisztesség, mint tagnak lenni abban a pártban, melynek vezetője és alapítója Lenin elvtárs.” Ezt követően szinte mantraszerűen ismétlődik: „Amikor eltávozott tőlünk Lenin elvtárs, örökbe hagyta ránk, hogy...” Majd rá a főtitkári válasz: „Esküszünk neked, Lenin elvtárs, hogy becsülettel fogjuk teljesíteni ezt a végakaródat is.” A fogadalom tárgyát többek között a pártegység megőrzése, a proletárdiktatúra erősítése, a köztársaságok szövetségének erősítése és szélesítése képezték. Egyszerű, a hallgatóság számára könnyen befogadható gondolatok voltak ezek, melyek már az elhangzás pillanatában eggyé váltak a szónok személyével.¹⁷

Ezzel Sztálin olyan helyzetet teremtett, melyben ő lett az önértékké definiálódott pártegység megőrzésének letéteményese, mindenki, aki vele szembe akart menni, a pártegyességgel ment szembe. Politikai eszköztára mindemellett igen

széles volt. Ha úgy látta jónak, nem habozott a zsarolás fegyverével élni, lemondásával fenyegetőzni. 1924 augusztusában levélben fordult a Központi Bizottság plénumához. Közölte, mivel nem tud Zinovjevvel és Kamenyevvel együtt dolgozni, vegyék úgy, hogy kilép a Politikai Irodából, és kérte felmentését a főtitkári pozícióból, továbbá, hogy irányítsák őt Turuhanszkba vagy bárhová valami jelentéktelen pártmunkára.¹⁸ Ugyanakkor azonban sikerrel akadályozta meg, hogy az úgynevezett „lenini végrendeletnek” számára nemkívánatos következményei legyenek. A XII. kongresszuson a delegációkkal külön-külön ismertették annak tartalmát. Évekkel később, 1927-ben már olyan értelmezést adott a történeteknek, hogy „minden delegáció egyhangúan, és többek között Trockij, Kamenyev, Zinovjev kötelezték Sztálint, hogy maradjon a posztján. Mit tehettem? Meneküljek el a posztról? Ez nem az én stílusom, egyetlen posztról sem menekültem el sohasem, nem is lett volna jogom hozzá, hiszen ez dezertálás lett volna.”¹⁹

A különböző fórumokon a politikai harc súlypontját az elvi viták helyett az intrikák, kiragadott idézetek (ki mikor mit írt, mit mondott, hányszor és mennyiben változtatta álláspontját egyes kérdésekben stb.) körüli szócstaták jelentették. Ezen a terepen pedig Sztálin verhetetlen volt. Előnyét csak növelte, hogy riválisai – miként ő maga sem – korántsem voltak makulátlanok ezen a téren. Előszeregettel állította a központba saját személyét, önmagáról szeretett egyes szám harmadik személyben nyilatkozni. „Hallották, milyen igyekezettel, erejét nem kímélve szidalmazza az ellenzék Sztálint [...] Az a tény, hogy a legfőbb támadás Sztálin ellen irányul, azzal magyarázható, hogy Sztálin néhány más elvtársunknál jobban ismeri az ellenzék összes szélhámoságát, nem olyan könnyű átverni őt, ezért az ellenzék minden erejével őt támadja. [...] Azt gondolom, fura és bántó is lenne, ha a párt szétverésére törekvő ellenzék Sztálint dicsérné, aki a lenini párt alapjait védelmezi.”²⁰

Ellenfeleivel szemben Sztálin a suttogó propaganda szintjén nem átalotta kijátszani az antiszemita kártyát sem. Különösen az alsóbb, iskolázatlan néprétegekben a feketeszázas hagyományokra volt fogadókészség, így riválisainak zsidó származása további ütőkártyát adott a kezébe. Ő maga ugyan nem tett nyílt antiszemita kijelentéseket, de „számos alkalommal meglovagolta a népi antiszemizmust”.²¹ „Nem azért harcolunk Trockij, Zinovjev és Kamenyev ellen, mert zsidók, hanem mert ellenzékiek” – „véde meg” a maga dodonai stílusában ellenfeleit.²²

Trockijt végül 1925 januárjában a Központi Bizottság plénumán leváltották a hadügyi és haditengerészeti népbiztos posztjáról. Bukása egyelőre részleges volt, hiszen a Politikai Irodának és a Központi Bizottságnak továbbra is tagja maradt.²³

Ezt követően rögtön a felszínre törtek a trojkán belüli ellentétek. Látszólag itt is elméleti kérdésekben felmerülő nézeteltérésekről volt szó. Továbbra is zajlott a vita arról, hogy felépíthető-e a szocializmus egy országban, vagy az új gazdaságpolitika mennyiben hordozza magában a kapitalista restauráció veszélyét. Csak ezúttal Trockij helyett Zinovjev és Kamenyev próbálták elvi síkon megvívni a maguk küzdelmét Sztálinnal és körével. Valójában azonban a konfliktusban a hatalmi harc elemei domináltak. Ezen a téren Sztálin pedig rendkívül ravasz taktikusnak bizonyult. Az említett 1925. januári KB-plénumon például Zinovjev és Kamenyev követelték, hogy Trockijt zárják ki a párt vezető testületeiből, a KB-ből és a PI-ből is. Sztálin az adott helyzetben ezt ellenezte, mondván, hogy ez beláthatatlan láncreakciót indíthat el.²⁴ Ezzel szinte a béketeremtő, mérsékelt

politikus pozíciójába manőverezte magát, másrészt fel tudta mérni, hogy a PI és a KB mekkora hányadára számíthat új riválisaival szemben.

A Zinovjev, Kamenyev és Lenin özvegye, Krupszkaja által vezetett csoport az „új ellenzék” vagy a „leningrádi ellenzék” nevet kapta. Zinovjev ekkor a leningrádi szovjet és a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottságának elnöki tisztét töltötte be. Az új ellenzék a kongresszuson erőteljes offenzívát indított. Vezére, Zinovjev társelődőként lépett fel Sztálin mellett a szocializmus egy országban történő felépíthetősége kérdésében (téziseinek kulcsmozzanata az volt, hogy a szocializmus győzelme csak nemzetközi méretekben lehetséges). Sztálinnak sikerült a vita teoretikus oldaláról a szervezeti vonatkozásokra áthelyeznie a hangsúlyt, elhitette a kongresszusi küldöttekkel, hogy a tét a párt egységének megőrzése, ezt az egységet pedig a leningrádi pártszervezet magatartása veszélyezteti. Az új ellenzék elszigetelődése a kongresszuson így véglegessé vált. Hiába hangzottak el a pulpitusról Krupszkaja sokat idézett szavai: „Ne álltassuk magunkat azzal, hogy a többségnek mindig igaza van.” A kongresszuson egymásnak feszülő erők összezapása Kamenyev kijelentésében kulminálódott: „Arra a meggyőződésre jutottam, hogy Sztálin elvtárs nem képes betölteni a bolsevik vezérkar egyesítőjének szerepét.”²⁵ A jelenlévők erre a pártot, a pártegységet, a Központi Bizottságot és Sztálint kezdték éltetni.

Sztálin zárszavában hangsúlyozta: „A párt egységet akar, és el is fogja érni ezt az egységet Zinovjev és Kamenyev elvtársakkal együtt, ha ők is akarják, ha pedig nem akarják, akkor nélkülük.”²⁶ A tisztújítás során a Politikai Iroda rendes tagjainak létszámát 7-ről 9 főre növelték. Bekerültek a Sztálin feltétlen hívének számító Vjacseszlav Molotov, Kliment Vorosilov, valamint a politikailag súlytalan kvázi államfő, Mihail Kalinyin. Továbbra is tagja maradt a testületnek Trockij és Zinovjev, Kamenyevet ugyanakkor póttaggá minősítették vissza. A Sztálinra jellemző fokozatosság itt is megfigyelhető. A kongresszus után Leningrádban megjelentek a KB Sztálinhoz hű tagjai, hogy az ottani alsóbb pártszervezeteket megoldozzák. Előbb számos alapszervezeti titkárt és vezetőt leváltottak, majd 1926 januárjában sor került Zinovjev eltávolítására a leningrádi pártbizottságból és a leningrádi szovjetből, valamint az év folyamán Sztálin kiűtötte kezéből még megmaradt fegyverét, a Komintern apparátusát is.²⁷

A történések egyik fontos következménye lett, hogy a küzdelemben alulmaradt két ellenzéki csoport sértett vezetői (Trockij, Zinovjev és Kamenyev) minden egymás iránt érzett ellenszenvük dacára szövetséget kötöttek, és 1926 tavaszán egyesült ellenzékként léptek színre. Velük szemben a „sztálini többség” élén a korábbi triumvirátus helyett a Sztálin–Buharin-duumvirátus játszotta a vezető szerepet. Kettejük között sajátos munkamegosztás érvényesült. Sztálin továbbra is pártszervezeti kérdésekkel és az apparátussal foglalkozott, míg Buharin a PI tagjaként, a *Pravda* főszerkesztőjeként és a Komintern élén Zinovjev váltva az ideológiai munkát irányította.²⁸

Sztálinnak a vele szembe fellépő egyesült ellenzéket újfent a párt egységét veszélyeztető frakciós tevékenységgel vádolta, és hozzáfogott, hogy riválisait fokozatosan, ámde módszeresen kiszorítsa hadállásaikból, minden akciót gondosan előkészített. Az ösztüzet először Zinovjevre irányította. 1926 júniusában Szocsiból Molotovhoz, Buharinhoz és Rikovhoz intézett levelében ezt azzal magyarázta, hogy az egész társaságból Zinovjev a legveszélyesebb, mivel „ő ismeri legjobban a mi módszereinket”. Az egész ügyet hatalomtechnikai síkra terelte, amikor arról értekezett, hogy Zinovjev nem a KB-vel való nézeteltérései miatt

kell kizárni a PI-ből, hanem azért, mert a párt szétszakítására irányuló politikát folytat.²⁹ 1926 októberére Sztálin aztán elérkezettnek látta az időt az egyesült ellenzék másik két vezetőjének, Trockijnak és Kamenyevnek a kizárására a Politikai Irodából.

Miután az egyesült ellenzék valamennyi fontosabb hadállását elveszítette a hatalomért folytatott küzdelemben, vezetői 1927 őszén kétségbeesett lépésre szánták el magukat. Az októberi hatalomátvétel 10. évfordulóján az utcára vonultak.³⁰ A demonstrálók Trockijt és Zinovjevvet mint a nemzetközi proletariátus és a világforradalom vezetőit éltették, a velük szemben fellépőket pedig lefasisztázták. A demonstráció több városban utcai zavargásokhoz vezetett, melyeket a sztálini többség részéről jól felkészített és megszervezett provokátor csoportok robbantottak ki. Ha az ellenzéknek az volt a szándéka, hogy a maga mögé állított tömegekkel adjon nyomatékot követeléseinek, akkor rosszul mérte fel az erőviszonyokat. Elvont, forradalmi jelszavak hangoztatása, a világforradalom ígérete csekély mozgósító erővel bírt. A forradalom és polgárháború viharai, a nélkülözések után az emberek elsősorban nyugodt, normális élet után vágytak. Számukra a Sztálin–Buharin-féle vonal inkább elfogadható volt, mint Trockij és Zinovjev forradalmi hevülete.

Utólag a sztálini pártvezetés erőszakos hatalomátvételi kísérlettel vádolta Trockijékat. Az egyesült ellenzék végleges szervezeti szétverésére 1927 november–decemberében került sor. A Központi Bizottság és a Központi Ellenőrző Bizottság ülésén, valamint a XV. pártkongresszuson az ellenzék valamennyi tagját kizárták a pártból. Többeket adminisztratív úton száműztek, Trockijt a kazahsztáni Alma-Atába, Zinovjevvet és Kamenyevet Kalugába, másokat Szibériába. Egy részük idővel, miután bünbánatot gyakorolt, visszatérhetett a fővárosba, de ez csak átmeneti stációnak bizonyult kálváriájukban.

A riválisok utolsó nagy csoportjával, a „jobboldali elhajlókkal” való leszámolás is lényegében a fentiekhez hasonló mintázatot követett, és azonnal kezdetét vette, mihelyt az egyesült ellenzék megsemmisült. A párt 1927 decemberében tartott XV. kongresszusán elhangzott felszólalásokban, elfogadott dokumentumokban már kódolva voltak a törésvonalak Sztálin, valamint az addig szövetségeseinek számító Buharin, Tomszkij és Rikov között. A határozatokban már számos olyan elemmel találkozunk, melyek mintha Trockij és az ellenzék korábbi programjából lettek volna „kölcsonvéve”: iparfejlesztés fokozása, a gazdasági tervezés erősítése, a városi és falusi kapitalista elemek korlátozása, kolhozok „önkéntes szerveződésének” elősegítése.³¹ Mindezek lényegében a NEP felszámolását jelentették, ezáltal annak védelmezői szorultak ellenzéki pozícióba, miközben Sztálin és hívei (Molotov, Kaganovics és mások) a hadikommunizmust idéző rendkívüli intézkedések segítségével kívánták megteremteni a „nagy áttöréshez” szükséges feltételeket. A „nagy áttörés” ő értelmezésükben a mezőgazdaság kollektivizálását, a kulákság mint osztály felszámolását és a nehézipar dominanciáján alapuló erőltetett iparosítást jelentette. Úgy vélték, a „szocializmus építése” elsősorban akarati tényezőkön és adminisztratív intézkedéseken múlik, a felmerülő nehézségek ellen harci módszerekkel kell küzdeni, problémák esetén pedig meg kell találni az azt okozó ellenséget és megsemmisíteni (ez utóbbi gondolat jelent néhány év múlva átvezetést a hatalmi harcok, leszámolások véres szakaszához).

A „jobboldali elhajlók” elleni fellépés Sztálintól nagyobb körütekintést igényelt, mint a Trockijjal, Zinovjevvel és Kamenyevvel történő leszámolás. Ennek

több oka volt. A döntően paraszti bázisú országban Buharinék kiegyensúlyozottabb, a gazdaság törvényszerűségeit jobban figyelembe vevő politikája nagyobb társadalmi támogatottsággal bírt. Ráadásul az 1920-as, 1930-as évek fordulóján a gabonarekvirálások, a kuláktalanítás, kolhozosítás, majd ezek következtében a több millió halálos áldozatot követelő éhínség a polgárháború szélére sodorták az országot.³² Sztálinnak így ügyelnie kellett arra, hogy a tömegek spontán elégedetlensége és a „jobboldali elhajlók” törekvései ne találkozhassanak. A Sztálin által uralt pártapparátus alkalmas eszköznek látszott arra, hogy ezt megakadályozza. A Politikai Irodán belüli erőviszonyok ugyancsak óvatosságra intették a diktátort. A testület tagjai közül Alekszej Rikov kormányfő, Mihail Tomszkij, a szakszervezetek vezetője, valamint a testület póttagja, a moszkvai pártbizottság élén álló Nyikolaj Uglanov egyértelműen Buharint támogatták. Ráadásul Rikov Lenin egykori posztján, a Népbiztosok Tanácsának (NT) és a Munka és Védelem Tanácsának (MVT) elnökeként egy, igaz a párt ellenőrzése alatt álló, de mégiscsak működő hatalmi ágat irányított, ami potenciális ellensúlyt képezhetett a Politikai Irodával szemben.³³

A riválisok kiszorítására, pozícióiktól való megfosztására ismét több lépcsőben került sor. Buharint a Központi Bizottság 1929. novemberi plénumán zárták ki a Politikai Irodából, a „jobboldali vezérek” közül Rikopot és Tomszkijt egyelőre csupán figyelmeztetésben részesítették. A Canossa-járást azonban egyikük sem úszta meg, a plénum után néhány nappal a *Pravdában* gyakorlatilag elismerték vereségüket: „Kötelességünknek tartjuk kijelenteni, hogy ebben a vitában a pártnak és a Központi Bizottságnak lett igaza. [...] nézeteink helytelennek bizonyultak. Tévedésünket elismerve, a maguk részéről minden erőfeszítést megteszünk, hogy a párttal együtt határozottan felvegyük a harcot a párt központi irányvonalától való minden elhajlással, elsősorban a jobboldali elhajlással és az iránta megmutatkozó engedékenységgel szemben.”³⁴

Rikopot 1930 decemberében váltották le a kormányfői posztról, és ekkor került ki a Politikai Irodából is. Eltávolításának körülményei a sztálini hatalomgyakorlás technikájának egy fontos elemére világítanak rá. Sztálin 1930 szeptemberében vetette fel először Molotovhoz intézett leveleiben Rikov menesztésének kérdését azzal, hogy ezt körültekintően kell előkészíteni, de az ősz folyamán meg kell oldani. „Rikopot Noked [Molotovnak – K. A.] kell felváltanod az NT és az MVT elnöki posztján [...] Ilyen kombináció mellett pedig megvalósul a kormány és a pártvezetés teljes egysége, ami megkétszerezi erőnket.”³⁵ Sztálin legközelebbi harcostársai azonban ravasz csapdát állítottak a főtítkárnak, amit az ügyesen kikerült. Álláspontjukat Vorosilov október 7-én közölte Sztálinnal: „Én, Mikojan, Molotov, Kaganovics és részben Kujbisev azon a véleményen vagyunk, hogy a jelen helyzetből a legjobb kiút a vezetés teljes egységesítése, jó lenne, ha te beülnél az NT-be [a Népbiztosok Tanács – K. A.] úgy Isten igazából, ahogyan csak te vagy képes, átvenni az egész ország vezetését. [...] Szóval én amellet vagyok, hogy neked kell a vezetés egészét nyíltan és szervezett formában átvenned. Az amúgy is a te kezében van...”³⁶ Ennek a forgatókönyvnek azonban megvolt a maga csapdája, és ezzel alighanem mind Sztálin, mind szűkebb körének tagjai tisztában voltak. Pártfőtítkárként Sztálin a döntőbíró pozíciójából manőverezhetett a különböző érdekcsoportok között, kezében tartva az apparátust és a káderpolitika irányítását. A Népbiztosok Tanácsának élén azonban közvetlen kormányzati felelősséget kellett volna vállalnia. Sztálin tudta, hogy ehhez a feltételek még nem adóttak. Abszolút és megkérdőjelezhetetlen diktátori hatalmá-

nak kiépítéséhez még meg kellett semmisítenie a vezetésből kiszorított riválisait és feltétlen engedelmességre szorítania legfőbb támogatóit.

Rikov leváltásával a csúcavezetésből eltűnt a régi lenini gárda utolsó olyan tagja, aki a hatalmi harcokban veszélyt vagy konkurenciát jelenthetett Sztálin számára. Az országos politika porondján a főtitkár egyedül maradt saját híveivel, kreatúráival: „...a sztálini Politikai Iroda harcban megedződött, a politikai küzdelmek hevében nekik tett engedmények által elkényeztetett tagjai továbbra is akadályt jelentettek a vezér abszolút diktátori hatalmának kiépítése előtt”.³⁷ Ők ugyanis Sztálin főtitkári pozícióját sokkal inkább valamiféle „primus inter pares” szerepként fogták fel, Értelmezésükben a Politikai Iroda olyan kollektív vezető testület volt, melynek tagjai Sztálin iránymutatásai alapján menedzselik az állami és pártapparátus, a gazdaság stb. egyes területeit. Mindenki a saját „terrénumának” érdekeit igyekezett védelmezni az alkufolyamatokban, sokszor a többiek rovására. A fenti modellben Sztálinnak egyfajta egyensúlyozó, konfliktuskezelő szerep jutott. A döntéseknél mindenképpen figyelembe kellett vennie vezetőtársai véleményét, a mögöttük állós csoportok lobbijerjét. Mozgásterének illetően korlátozása érthető módon ekkor már nem elégítette ki a diktátort.

Az 1930-as évek második felében Sztálin hozzálátott, hogy ezt a helyzetet felszámolja, a vezetőtársai és közte lévő távolságot áthidalhatatlanná tegye. Ezzel összefüggésben beszélhetünk a PI világának kriminalizálódásáról: rejtélyes halálesetek, a PI tagjainak rokonait sújtó repressziók, 1937-től már a testület tagjai és póttagjai sem voltak biztonságban. Innentől kezdve számos olyan esettel találkozhatunk, mikor valaki a hatalom csúcjáról rövid úton a vesztőhelyre került.³⁸ Lépései tudatosították megfélemlített vezetőtársaiban, hogy velük is bármikor leszámolhat. Idővel a Politikai Iroda formális ülései is egyre ritkábbá váltak, számos kérdésben úgynevezett röpszavazással hoztak döntést, vagy ad hoc összejöveteleken. Ebben a helyzetben egy-egy politikus pillanatnyi befolyására abból lehetett következtetni, hogy hányszor járt és mennyi időt töltött Sztálin dolgozószobájában.³⁹

Gennagyij Bordjugov véleménye szerint az orosz történelem egyik, az európaiaktól megkülönböztető sajátossága annak mozgósító jellege, amely krízishelyzetekben megköveteli a szélsőséges hatalomkoncentrációt, melynek során az elit önálló entitásból pusztán engedelmes eszközzé válik a hatalom birtokosa kezében.⁴⁰ Ezt Sztálin az apparátus állandó feszültségben tartásával, sorozatos tisztogatási hullámokkal érte el. Minden tisztogatás újabb feltörekvő csoportoknak nyitott teret és karrierlehetőséget, egyúttal az előrelépés, felemelkedés még nagyobb bukás lehetőségét rejtette magában.

Az 1934 január-februárjában ülésező XVII. pártkongresszus fontos mérföldkő volt Sztálin egyszemélyi diktatúrájának kiépítése útján. A „győztesek kongresszusán” – ahogyan már összeülése előtt nevezték a kongresszust – mint egy shakespeare-i királydráma színpadán, még egyszer együtt elvonulnak előttünk az események szereplői, a hatalmi játszma győztesei és vesztesei. Sztálin még egyszer összegyűjtötte korábbi ellenfeleit (és egykori szövetségeseit), jóllehet többségük nem volt már tagja a párt egyetlen vezető testületének sem. Utóbbiaknak hálátlan feladat jutott osztályrészül, azonban készséggel igyekeztek megfelelni a „nagy rendező” elvárásainak, beteljesítve ezzel saját erkölcsi, politikai degradációjukat. A kongresszusi szöszékről egymással versengve zengtek dicsőhimnuszokat Sztálin nagyságáról, bölcsességéről, politikai irányvonalának kizárólagos helyességéről és egyedül üdvözítő voltáról. Egymást túllícitálva szórtak

hamut a fejükre, élénk színekkel ecsetelték saját korábbi frakciós tevékenységük káros szerepét. Buharin Sztálint mint a „proletariátus erőinek dicső tábornagyát” éllette, akinek teljesen igaza volt, amikor „ragyogóan alkalmazva a marx-lenini dialektikát” szétverte a jobboldali elhajlókat. Zinovjev Sztálin kongresszusi előadását olyan mesterműnek nevezte, „amely már elhangzásának pillanatában bekerült a világgkommunizmus kincsesládájába, és máris hosszú évekre a párt alaptörvényévé vált”.⁴¹

A „győztesek kongresszusának” másik, sokat idézett mozzanata a Központi Bizottság megválasztása körüli – részleteiben pontosan nem rekonstruálható – bonyodalom. A kongresszusi küldöttek egy része titokban, a kulisszák mögött állítólag Sztálin leváltását tervezte, utódjául pedig Szergej Kirovot szerették volna megválasztani. Ő azonban kategorikusan elzárkózott az ötlettől. Ráadásul a fejleményekről beszámolt Sztálinnak is, aki a következő szavakkal nyugtázta vazallusa hűségét: „köszönöm, ezt nem fogom elfelejteni neked!” A Központi Bizottság tagjainak megválasztása egy kész lista alapján történt. A lista pontosan annyi nevet tartalmazott, ahányan bekerülhettek a testületbe, Sztálin hozzájárulása nélkül senki nem kerülhetett fel rá. A küldöttek a nekik nem tetsző jelöltek maximum kihúzhatták a névsorból, de ennek igazából tétje nem volt, Állítólag Sztálin nevét 292 küldött (a delegáltak közel egynegyede) áthúzta a papírlapon, míg Kirov összesen négy ellenszavazatot kapott. Utólag ebből a történetből vezetik le 289 szavazócédula megsemmisítését, a kongresszusi küldötteket a következő esztendőben sújtó repressziókat. Az 1225 szavazásra jogosult küldöttből több mint 1100-an estek ezeknek áldozatul, a szavazatszámoló bizottság 63 tagjából mindössze hárman élték túl a tisztogatásokat.⁴²

Néhány hónap múlva, 1934. december 1-én Leningrádban a Szmolnij folyosóján Leonyid Nyikolajev lelőtte Kirovot. Hogy magányos gyilkosról és magánéleti bosszúról volt-e szó, vagy Sztálin szabadult meg ily módon attól a személytől, akiben a XVII. kongresszus küldöttei közül sokan az ő alternatíváját látták, ezt máig nem tudjuk bizonyosan. Az viszont kétségtelen, hogy Sztálin „saját politikai céljai érdekében maximálisan kihasználta a Szmolnijban eldördült lövést, mindenekelőtt a korábbi politikai ellenfelekkel való végső leszámolásra”.⁴³

A gyilkosság tényleges hátterének feltárása Sztálint igazából nem nagyon érdekelte. Tulajdonképpen maga prejudikálta a vizsgálat végeredményét, amikor az NKVD szerveit a „zinovjevi szál” felgöngyölítésére utasította.⁴⁴ Kirov meggyilkolása jelentette a nyitányt a régi lenini gárda hatalomból kiszorított tagjainak fizikai megsemmisítéséhez. Itt a jéghegy csúcsán a nagy nyilvános moszkvai koncepciós perek helyezkedtek el, melyek közé 3 nagy pert szokás sorolni: az ún. „trockista-zinovjevista terrorista központ” (más néven 16-ok) perét 1936 augusztusában, a „párhuzamos szovjetellenes trockista központ” (17-ek) perét 1937 januárjában, valamint a „jobboldali trockista szovjetellenes központ” (21-ek) perét 1938 márciusában.

Előjáróban annyit érdemes megjegyezni, hogy a terrorgépezet ekkor már javában működött, tömegméretekben sújtott le a társadalom jól körülhatárolható célcsoportjaira, kulákoknak, osztályidegennek minősített emberek százazzeire, millióira, a Gulag már milliós rablétszámmal működött, koncepciós perek egész sorát vezényelték le addigra „kártevők”, „szabotőrök” „a nép ellenségei” ellen. A nyomozó és bírói szervek a bizonyítást meglehetősen „nagyvonalúan” kezelték. Az ítéletek döntően a vádlottak egymásra, illetve saját magukra tett, kikenyszerített terhelő vallomásán alapultak. Az 1936–1938-as nagy perek új

eleme volt, hogy a vádlottak padjára ezúttal a lenini Aeropág egykori nagyágyú (Grigorij Zinovjev, Lev Kamenyev, Karl Radek, Georgij Pjatakov, Nyikolaj Kresztyinszkij, Nyikolaj Buharin, Alekszej Rikov stb.) kerültek, akiket fasiszta hatalmak javára történő kémkedéssel, terrorcselekmények, szabotázsakciók előkészítésével, az ország feldarabolására és a kapitalizmus restaurációjára irányuló törekvéssel vádoltak.

A groteszk színjáték nyilvánosság előtt, gondosan megválogatott közönség, külföldi újságírók és diplomaták jelenlétében zajlott. A rendező, a producer és a forgatókönyvíró egyaránt Sztálin volt. Személyesen instruálta a kihallgatásokat vezető Nyikolaj Jezsovot, Andrej Visinszkij főügyészt, javította a vádiratot, meghatározta, melyik vádlott szájából mi hangozzék el. A vádlottak pedig ki több, ki kevesebb nyomásgyakorlás után vállalták, hogy eljártsszák a rájuk kiosztott szerepet. A perek világának egyik legmegdöbbentőbb tanulsága, hogy akik körül szorult a hurok, azok válogatott szidalmakkal illették már letartóztatásban lévő vagy elítélt volt elvtársaikat, bizonygatták Sztálin iránti hűségüket, csak hogy saját bőrüket mentse. Georgij Pjatakov – Trockij korábbi híve – a *Pravda* hasábjain a következőképpen fogalmazott: „Nem találok szavakat, hogy felháborodásomat és undoromat kifejezzem. Ezek az alakok elvesztették minden emberi vonásukat. Meg kell őket semmisíteni, mint az állati tetemeteket, melyek megfertőzhetik a szovjet haza tiszta és friss levegőjét...”. Még Lenin özvegye, Krupszkaja is kivette részét a trockista–zinovjevista gyilkos banda szidalmazásában.⁴⁵

Sztálinnak valószínűleg komoly gyönyörűséget okozott korábbi harcostársainak, riválisainak ez az emberi, erkölcsi mélyrepülése. Gyengeségüket kihasználva szívesen hozta őket megalázó helyzetbe. Erre a macska-egér játéokra különösen a hisztériára hajlamos Buharin volt alkalmas. Mikor – nyilvánvalóan Sztálin utasítására – az ő neve is elhangzott Zinovjev és Kamenyev vallomásaiban, kétségbeesett levelekkel kezdte bombázni Sztálint és a PI tagjait. „Nagyszerű dolog, hogy agyonlőtték a gazembereket – egyből tisztább lett a levegő”, „Szörnyen örülök, hogy agyonlőtték a kutyákat. A per Trockijt politikai értelemben halottá tette.”⁴⁶ A levelekből kitérni, hogy láthatóan nem kételkedett abban (vagy legalábbis nem mutatta), hogy Kamenyevék elköverték vagy el akarták követni mindazon cselekményeket, melyeket felröptek nekik. Egyetlen állításukkal vitatkozott elkeseredett makacssággal, azzal, hogy ő kapcsolatban állt volna velük. Ezt aljas rágalomnak nevezte, melynek célja, hogy a vádlottak alávaló gonoszságukban ártatlan embereket is befeketítsenek, és aláássák a párt tekintélyét. Buharin tehát – korántsem egyetlen szereplőként – elfogadta a Sztálin által felállított játékszabályokat, a maga számára a menekülési útvonalat az elítéltek és letartóztatottak bűnösségének hangoztatásában, a tőlük való elhatárolódásban látta. Kétségbeesetten bízott benne, hogy az ő „Kobája”, akivel úgy gondolta, hogy baráti viszonyban van, majd megmenti. Sztálin ráérezett erre, cinikusan többször is tett olyan gesztusokat, melyek Buharint megerősítették ebben a hitében.⁴⁷

Végül a fizikai megsemmisítést egyikük sem kerülhette el. A három nagy per összesen 54 vádlottjából 47-et halálra ítélték és kivégeztek. Akik 10–25 év közötti börtönbüntetés kaptak, azokat pedig a lágerben verték vagy lőtték agyon néhány éven belül. Bukásukhoz nagymértékben hozzájárult, hogy nem tudtak mit kezdeni azzal a helyzettel, hogy Sztálin a párton, pártvezetésen belülről vitte azokat a módszereket, melyek alkalmazását más politikai erőkkal, az „osztályidegen elemekkel”, általában a „körön kívüliekkel” szemben maguk is elfogadhatónak tartották.

A perekkel egy időben zajlott az úgynevezett „nagy terror”, melynek során 1936 októbere és 1938 novemberre között mintegy másfél millió embert ítélték el, ebből 725 ezret halálra.⁴⁸ A terror tobzódását vizsgálva megfigyelhetjük a sztálini hatalomgyakorlás néhány fontos jellemzőjét. A tömeges ítéletek nem bírói úton születtek, azokat erre a célra létrehozott ad hoc testületek (dvojkák, trojkák) hozták, a központtal (Sztálinnal) egyeztetett tervszámok alapján. Amikor már ezt sem győzte a rendszer, akkor a kivégzendők névsorát egyszerűen felterjesztették jóváhagyásra Sztálinhoz. Eddigi ismereteink szerint összesen 383 ilyen lista maradt az utókorra, ezek nagy része több száz, volt, amelyik egy-két-ezer nevet tartalmazott. A listák előlapján az első helyen ott van Sztálin, majd utána vezetőtársai, többnyire Molotov, Kaganovics, Vorosilov aláírása.⁴⁹ A dokumentumok kétséget kizáróan bizonyítják, hogy a terror minden egyes hullámának kezdeményezője, levezénylője Sztálin volt, a többiek pedig tettestársként szerepeltek mellette. Ugyanakkor Sztálin – Machiavelli tanácsát megszívtelve – jó előre gondoskodott bűnbakról, akit feláldozhat, akire a felelősséget átháríthatja. Ezt a szerepet pedig a belügyi népbiztosra, Nyikolaj Jezsovra osztotta. Őt, miután nagy lelkesedéssel és erkölcsi skrupulusok nélkül elvégezte a piszkos munkát, 1938 novemberében leváltották, majd kémkedés, ellenforradalmi tevékenység vádjával halálra ítélték és kivégezték. Oleg Hlevnyuk szavaival Jezsov a sokadik volt azok sorában, akik „miután teljesítették a diktátor akaratát, az életükkel fizettek azért, hogy a diktátorra ne vetülhessen a gyanú árnyéka”.⁵⁰

A sztálini hatalomgyakorlásban modern és archaikus elemek sajátos ötvöződését figyelhetjük meg. „Tanítómesterei” között Marx és Lenin mellett a hatalomgyakorlás modern politikai kézikönyvét megalkotó Niccoló Machiavellit és a tömegek lélektanának szakértőjét, Gustave Le Bont is ott találjuk. Rendszere egyfelől a modern tömegtársadalmak termékeként értelmezhető totalitárius diktatúrává épült ki annak minden sajátosságával együtt. Uralmának időszaka magán viselte a forradalmakra jellemző leszámolások jegyeit. A hisztérikus ellenségeresés a mindent erőből megoldani akaró, diktatúrába hajló forradalmi rezsimék sajátja volt. „Sztálin és Robespierre »terroruralma« egyaránt a haláltáncra emlékeztetett, mindkettőt az irracionális kegyetlenség sötét tónusai jellemezték, ugyanaz a mitikus borzongás, amelyet a saját gyermekeiket felfaló forradalom látványja mindig kivált.”⁵¹

Más részről a sztálini hatalom korlátatlansága számos párhuzamot mutat az „orosz földeket összegyűjtő” moszkvai fejedelmek, nagyfejedelmek uralmi esz-köztárával, akik viszont a Szarajban, az Arany Horda kánjának udvarában tanulták el a hatalomgyakorlás technikáit. A moszkvai állam igazgatása a tatár mintát követte, egy erősen központosított, a társadalmi és gazdasági élet minden szféráját maga alá gyűrő despotikus politikai hatalom és államgépezet jött létre, ahol az egyén és közösség végletekig ki volt szolgáltatva a központi hatalomnak. Vajon nem itt gyökerezik-e a legközelebbi munkatársak hozzátartozóit sújtó repressziók sztálini gyakorlata?⁵²

Maga Sztálin az orosz történelemből leginkább IV. Iván cár alakjával szerette azonosítani magát (a birodalomépítő I. Péter már túl nyugatos volt számára). Értékelése szerint Rettegett Iván saját korának progresszív történelmi figurája volt, terrorgépezete, az opricsnyina pedig haladó, célszerű és alkalmas eszköz a politikai ellenfelekkel való leszámolásra és az állambatalom megerősítésére. Szergej Eisenstein filmrendezővel folytatott beszélgetéséből érdemes hosszabban idézni: „Iván cár nagy és bölcs uralkodó volt. [...] Bölcsessége abban állt, hogy nem-

zeti álláspontot képviselt, nem engedte be a külföldieket az országba, megvédte az országot az idegen hatások beszivárgásától. [...] Rettegett Iván nagyszerű intézkedése volt az állami monopólium bevezetése a külkereskedelem területén. Rettegett Iván volt az első, aki ezt bevezette, Lenin a második. [...] Rettegett Iván egyik nagy hibája, hogy nem mérsárolta le a még megmaradt öt nagy feudális családot. Ha ő ezt az öt bojár családot kiirtja, akkor nem köszöntött volna be a zavaros időszak.”⁵³ A főtitkár párhuzamot vont saját és Rettegett Iván személyisége, történelmi szerepe között. IV. Iván kegyetlenségének erőltetett igazolásával saját terrorjának szükségességét szerette volna bizonygatni.

1945 után a vezetésen belüli hatalmi harcoknak új szakasza kezdődött. Sztálin életkorának előrehaladtával, egészségi állapotának romlásával párhuzamosan fokozatosan előtérbe került az utódlás kérdése. A diktátor görcsös küzdelembe kezdett a múlt idővel és az őt legyűrni készülő kórral. Lelki szemei előtt minden bizonnyal felrémlt Lenin betegsége, leépülése és kikapcsolása a politikai életből. Aggodalommal töltötte el, hogy esetleg őrá is hasonló sors várhat. Elhatalmasodó paranoiája sokszor irracionális formákat öntött: Vorosilovról azt hangoztatta, hogy a britek ügynöke, Molotovot a XIX. pártkongresszuson az imperialisták előtti hajbókolással vádolta, Berija felett pedig a készülődő orvosper kapcsán lógott ott Damoklész kardja.

Közben már a vezetés tagjai is a Sztálin utáni időkre készültek. Tartósabb és kevésbé tartós szövetségek kötöttek, melyek a mögöttük álló erőkkel már Sztálinnak is gondot okozhattak. Ezek a csoportok lobbijüket a riválisokkal való leszámolásra igyekeztek felhasználni. Az 1945 utáni nagy perek, az úgynevezett „leningrádi ügy”, Nyikolaj Voznyeszenszkij és társai elítélése és kivégzése,⁵⁴ a zsidó orvosok ellen készülő koncepció per már egyértelműen ebbe a kategóriába tartoztak. Közben Sztálin egyre jobban elszigetelődött a külvilágtól, erődde alakított kuncevoói dácsájába tette át az államügyek intézését, 1951–1952 fordulóján fél évet volt szabadságon.⁵⁵ A legutolsó időben 4 politikusnak volt bejárása hozzá, Berijának, Malenkovnak, Hruscsovnak és Bulganyinnak. A régi harcostársak (Molotov, Vorosilov, Kaganovics) háttérbe szorultak. Minden jel arra mutatott, hogy Sztálin generációváltásra készül a legfelső vezetésen belül. Az 1952 októberében tartott XIX. kongresszus már ennek jegyében zajlott. A szervezeti átalakítások során az egykor nagy hatalmú, de addigra teljesen kiüresített grémiumot, a Politikai Irodát megszüntették, helyette létrehozták az SZKP KB elnökségét, melynek tagjai és póttagjai közé új emberek is bekerültek, köztük Mihail Szuszlov és Leonyid Brezsnyev.

Arról máig vita folyik a szakirodalomban, hogy az öregedő, betegeskedő Gazda mennyire volt ura a helyzetnek, mennyire tudta kontrollálni az eliten belül dúló harcokat, mennyire lett maga is foglya az eseményeknek. Ezek a kérdések leginkább 1953. március 5-én bekövetkezett halála kapcsán merülnek fel. Egyesek, például Abdurrahman Avtorhanov szovjetológus egyenesen Sztálin meggyilkolásáról beszél, melynek fő eltervezője és kivitelezője a magát halálos veszedelemben érző, ám dörzsölt és kellő hatalommal rendelkező Lavrentyij Berija lett volna, a már említett négyes fogat többi tagja pedig szövetségese volt ebben. A szerző a moszkvai történéseket az 1801-es palotaforradalomhoz hasonlítja, melynek során az összeesküvők meggyilkolták I. Pál cárt és a trónt fia, I. Sándor foglalhatta el.⁵⁶ Molotov az 1970-es 1980-as évek során Feliks Csujevvel különböző időpontokban folytatott beszélgetéseiben többször is homályosan utalt egy politikai gyilkosság lehetőségére. Állítása szerint 1953. május 1-jén a mauzóle-

um mellvédjén maga Berija félreérthetetlen célzást tett előtte saját szerepére: „Eltakarítottam őt az útból... Mindnyájatokat megmentettem!”⁵⁷

Roj Medvegyevék szerint a Sztálin meggyilkolásával kapcsolatos eszmefuttatások megalapozatlanok, ugyanakkor Sztálin betegségének elhatalmasodásával a környezetében lévők valóban összeesküvést szőttek a hatalom megszerzése érdekében. Ennek része volt az orvosi segítség késleltetése, amikor a földön eszméletlenül fekvő diktátort felfedezték (nem szerették volna ugyanis, ha a diktátor súlyos állapota idő előtt kitudódna, mielőtt még rendezni tudnák soraikat), a moszkvai helyőrség egyes alegységeinek mozgósítása, különböző ad hoc megbeszélések a hatalom felosztásáról. Ennek lényege abban állt, hogy a négyes fogat vezetésével az egykori Politika Iroda öregjei (Malenkov, Berija, Hruscsov, Bulganyin, Molotov, Kaganovics, Vorosilov, Mikojan) magukhoz ragadták a hatalmat, míg a Sztálin által létrehozott elnökség új tagjait távol tartották az osztzkodástól. A változásokat az 1953. március 5-ére összehívott Központi Bizottsági ülésnek kellett szentesítenie. Amikor a testület összeült, Sztálin még életben volt, az új elnökség névsora így vele kezdődött, ennek azonban már semmi jelentősége nem volt (a halál egy órával az ülés berekesztését követően állt be). Az eseményen jelen lévő Konsztantyin Szimonov szerint az emelvényen tartózkodókon nem a gyász, hanem a megkönnyebbülés jeleit lehetett látni, „olyan érzés volt, mintha ott fent az elnökség tagjai megszabadultak volna valamitől, ami eddig nyomasztotta, gúzsba kötötte őket”.⁵⁸

■ JEGYZETEK

1. F. Csujev: *Szto szorok beszéd sz Molotovim*. Moszkva, 1991. 90.
2. Lásd például: L. D. Trockij: *Predannaja revoljucija. Glava 5. Szovjetszkij tyermidor*. <https://www.marxists.org/russkij/trotsky/1936/betrayed/5.html> (a letöltés időpontja: 2022. május 10.)
3. Életének korai szakaszáról lásd: B. V. Szokolov: *Sztalin. Vlaszty i krov'*. Moszkva, 2004. 18–35.
4. Kun Miklós: *Az ismeretlen Sztálin*. Bp., 2002. 47–48.
5. A tífiszi rablás legrészletesebb leírását magyarul lásd: Kun 2002. 73–79.
6. Edvard Radzinszkij: *Sztálin*. Bp., 1997. 59.
7. Krausz Tamás: *Sztálin élete és kora*. Bp., 2003. 14.
8. Szokolov 2004. 54–55.
9. Isaac Deutscher: *Sztálin. Politikai életrajz*. Bp., 1990. 197–205.; A. G. Latisev: *Rasszekeracsennij Lenin*. Moszkva, 1996. 274–282.
10. Ju. V. Akszjutyin et al.: *Vlaszty i oppozicija*. Moszkva, 1995. 101–105.
11. Volkogonov 133–134.
12. *Vlaszty i oppozicija*. 1995. 115–116.
13. Ju. M. Lopuhin: *Bolezny, szmerty i balzamirovanyije V. I. Lenina*. Moszkva, 1997. 20., 24–25.
14. *Vlaszty i oppozicija*. 1995. 116.
15. Volkogonov 1996. 151–154.
16. Szokolov 2004. 93–96.
17. Szokolov 2004. 106–107.
18. Szokolov 2004. 108
19. Szokolov 2004. 113–114.
20. Szokolov 2004. 118–119.
21. Krausz Tamás: *Az októberi forradalom és a zsidók*. In: Krausz T. (szerk.): *A zsidók Oroszországban 1900–1929*. Bp., 1995. 47.
22. Rogovin 1992. XXXVII. fejezet, „Стараясь публично не выражать собственные антисемитские настроения...” kezdetű szöveghely.
23. *Vlaszty i oppozicija*. 1995. 122–123.
24. Rogovin 1992. XXIX. fejezet, „Кульминацией данной пропагандистско-политической кампании...” kezdetű szöveghely.
25. Rogovin 1992. XXXIV. fejezet, „Вот где объединилась партия” c. fejezete.
26. Уо.
27. *Vlaszty i oppozicija*. 1995. 127–128.

28. Rogovin 1992. XXX. fejezet, „Однако к 1925 году выдвинулись новые задачи...” kezdetű szöveg helye.
- 29 L. Koseleva et al. (szerk.): *Piszma I. V. Sztalina V. M. Molotovu. 1925–1936 gg.* Moszkva, 1995. 72–74.
30. A november 7-i eseményekről lásd: Rogovin 1992. XLV. fejezet, „Лидеры оппозиции приняли решение...” kezdetű szöveg helye.
31. Lásd pl. XV. *szjezd Vseszozjuznoj kommunyisztjicseszkoj partyii. Sztjenograficseszkoj otcsoj.* Moszkva–Leningrád, 1928. Sztálin főtitkári beszámolója. 38–82.
32. O. V. Hlevnyuk: *Politbjuro. Mehanyizmi polityicseszkoj vlasztyi v 1930-e godi.* Moszkva, 1996. 17–18.
33. Rikov 1926-ban hozta létre a „helyettesek értekezletét”. Ezen Rikov, helyettesei, a legfontosabb népbiztoságok vezetői, az Állami Tervbizottság és az Állami Bank elnökei vettek részt. A napirendet Rikov állította össze, ő elnökölt az üléseken, a testület gyakran hozott operatív döntéseket. Az értekezletet Sztálin egyik, Molotovhoz intézett levelében olyan fórumnak nevezi, amely szembehelyezi magát a párt központi bizottságával, és amelynek léte szakadáshoz vezethet a párt- és állami szervek között. Hlevnyuk 1996. 31., 40.
34. Idézi: V. Z. Rogovin: *Vlasztyi i oppozicii.* Moszkva, XIV. fejezet https://stuff.mit.edu/people/fjk/Rogovin/volume2/xiv.html#ftnref_20 „Оказавшись в положении полной изоляции, Бухарин, Рыков и Томский...” kezdetű szöveg helye (a letöltés időpontja: 2023. május 25.)
35. Koseleva 1995. 222–223.
36. Hlevnyuk 1996. 40–42.
37. Hlevnyuk 1996. 53.
38. Ebben a sorban említhető Szergo Ordzsonikidze halála, Jan Rudzutak, Sztanyiszlav Koszior kivégzése. Hlevnyuk 1996. 216–217., 237–242.
39. Hlevnyuk 1996. 288., 290–291. Ezen a téren az 1930-as években a rangsort végig Molotov vezette.
40. D. A. Andrejev – G. A. Bordjugov: *Prosztranzstvo vlasztyi ot Vlagyimira Szvjatovo do Vlagyimira Putyina.* Moszkva, 2004. 19–20.
41. V. Z. Rogovin: *Sztalinszkij Neonep.* Moszkva, 1995. 45–51.
42. Rogovin 1995. 51–55.
43. Hlevnyuk 1996. 141.
44. Rogovin 1995. 81–83.
45. V. Z. Rogovin: 1937. Moszkva, 1996. 55., 78. Ugyancsak ő volt az, aki felajánlotta, hogy kész saját kezűleg agyonlőni a perben halálra ítélteteket, köztük saját volt feleségét is. (Uo. 80.)
46. Isztocsnyik 1993. 2. sz. 7–11., 15.
47. Egy alkalommal „véletlenül” épp akkor hívta fel, amikor Kreml-beli lakásából a csekisták ki akarták lakoltatni, mire a főtitkár azt javasolta, hogy küldje el őket az anyjukba, máskor, a már kegyvesztett Buharint a mauzóleum mellvédjére kérte fel, de attól tüntetően elzárkózott, hogy beszéljen vele. Rogovin 1996. 179.
48. <http://lists.memo.ru> „Четвертое издание базы данных «Жертвы политического террора в СССР...” kezdetű szöveg helye (a letöltés időpontja: 2015. január 13.)
49. A listákat lásd: https://bessmertnybarak.ru/article/stalinskie_rasstrelnye_spiski/ (a letöltés időpontja: 2023. május 25.)
50. Hlevnyuk 1996. 208–215.
51. Deutscher 1990. 336. A nyilvánvaló párhuzamok mellett Deutscher több különbségre is felhívja a figyelmet. A Szovjetunióban egy hosszabb konszolidációs periódust követően vette kezdetét a forradalom vezéreinek lemészárlása, a francia forradalmi terrorban több spontán elem volt, a sztálini repressziókban erősebb volt az intézményes jelleg.
52. Sztálin titkárságvezetőjének, Alekszandr Poszkrjobisevnek, Szemjon Bugyonnij marsallnak a feleségét kivégezték, a sokáig a vezetésben második embernek számító Molotov és Mihail Kalinyin államfő feleségei megjárták a lágerek és börtönök világát, miközben férjeik továbbra is magas posztokat töltöttek be az állami és pártvezetésben. N. A. Poszkrjobiseva: *Moj otyec Alekszandr Nyikolajevics Poszkrjobisev* <http://sloblib.narod.ru/slob/poskreb.htm> „1939 году мою мать – Брониславу Металликову, арестовал Берия...” kezdetű szöveg helye (a letöltés időpontja: 2023. május 15.); Zsena Kalinyina: https://dzen.ru/media/projito/ekaterina-jena-kalinina-ia-v-kremle-byla-ne-chelovek-5bce0e95e61daf00aa97739f?utm_referer=ru.wikipedia.org (a letöltés időpontja: 2023. május 20.)
53. Sztálin, Zsdanov és Molotov beszélgetése Szergej Eizensteinnel és Nyikolaj Cserkasszovval 1947. február 26-án a *Rettegett Iván* film kapcsán. http://grachev62.narod.ru/stalin/t18/t18_200.htm (a letöltés időpontja: 2023. június 1.)

54. A leningrádiak és Voznyeszenszkij ügyéről lásd: Krausz 2003. 90–95. A technokrata, jó szervezőképességgel rendelkező Voznyeszenszkijt Sztálin potenciális utódjaként tartották számon a szovjet kormány élén.
55. Zs. A. Medvegyev – R. A. Medvegyev: *Nyeizvesztnij Sztalin*. Moszkva, 2001. 52.
56. A. Avtorhanov: *Zagadka szmertyi Sztalina*. Novij mir 1991. 5. sz. 194–233.
57. Csujev 1991. 327–328.
58. Medvegyev–Medvegyev 2001. 12–47.

